Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Bruin, J. de

Citation
Bruin, J. de. (2017, November 21). *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/55810

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/55810

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/55810 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bruin, J. de
Title: Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus
Issue Date: 2017-11-21

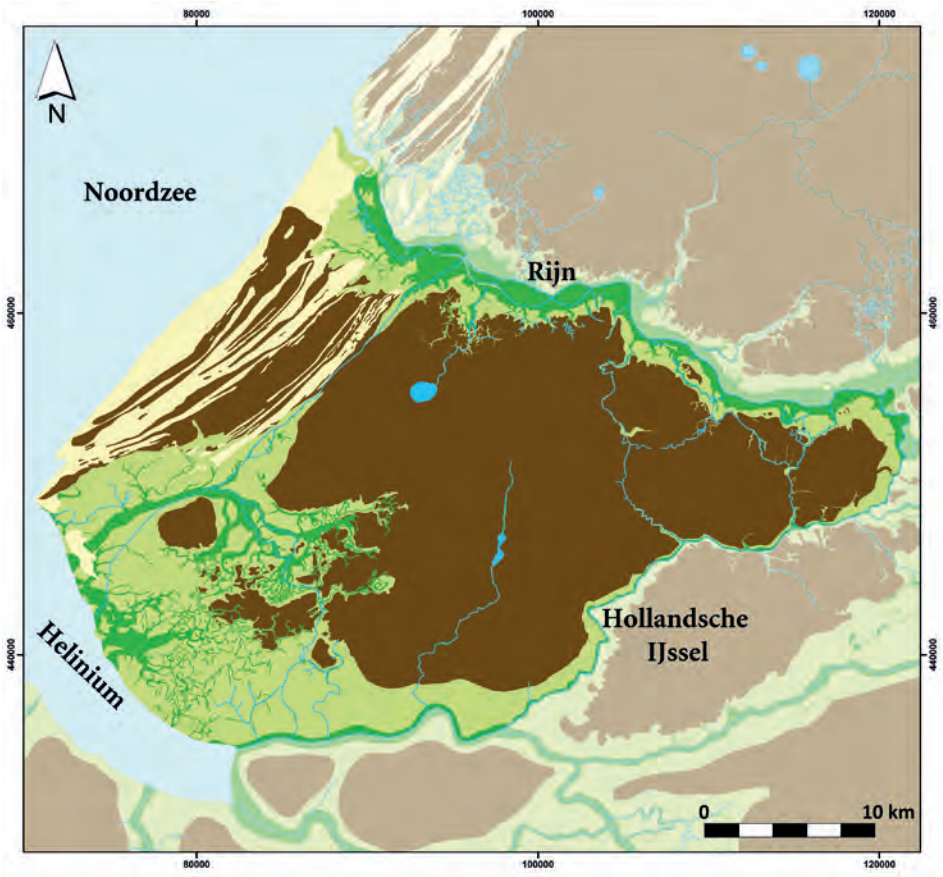

Fig. 2.1. Paleogeografische reconstructie van het onderzoeksgebied. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee. Enkele belangrijke waternamen zijn weergegeven.

2

Landschap en bewoning

Aangezien de bewoning van het onderzoeksgebied onder sterke invloed van het dynamische, natuurlijke landschap stond, wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de vorming en morfologie van dat landschap en de praktijken (vooral bewoning) die daarin plaatsvonden. Het onderzoek naar het landschap in de Romeinse tijd in de Cananefaatse regio heeft zich tot op heden alleen gericht op deelgebieden, regelmatig binnen (regionale) archeologische onderzoeksprojecten (Bult et al. 2006; Van Dinter 2013, 11-32; Vos en Eijskoot 2011, 69-146; Zuidhoff et al. 2006, 79-96). De verplichting voor gemeentes archeologische beleidskaarten te maken heeft in enkele gevallen geleid tot hernieuwd onderzoek naar de geologie (Kerkhof et al. 2010; Van Meerten en Bult 2004, 1-8; Vos et al. 2007a). In groter perspectief is eveneens aandacht geweest voor de ontwikkeling van het landschap (De Groot et al. 2011, 62-65; IJsselstijn en Van Mil 2016; Vos et al. 2002). Op basis van al deze bronnen is een nieuwe paleogeografische kaart van het onderzoeksgebied in de Romeinse tijd gemaakt (fig. 2.1). Aan de hand van deze kaart zullen de verschillende landschappelijke eenheden beschreven worden (paragraaf 2.3). Van belang zijn ook de erosieve processen die hebben plaatsgevonden na de Romeinse tijd. Hierop wordt ingegaan in paragraaf 2.5. Het tweede deel van dit hoofdstuk gaat over de nederzettingen en hun plaats in het landschap.

2.1 KORTE GEOLOGISCHE GESCHIEDENIS VAN HET GEBIED VANAF DE IJZERTIJD TOT HET BEGIN VAN DE ROMEINSE PERIODE[5]

Aan het begin van de ijzertijd, rond 800 voor Christus, was de kustlijn gesloten door een serie strandwallen, die vanaf 3850 voor Christus gevormd waren (Peeters et al. 2011, 46). Door deze afsluiting en die van de zeegaten was de afwatering van het achterliggende gebied gestagneerd, waardoor veengroei was opgetreden. Alleen bij de mondingen van Rijn en Maas bevonden zich kweldergebieden. In het veengebied tussen Rijn en Maas hadden zich

5 De informatie in deze paragraaf is gebaseerd op Theunissen et al. 2011, 58-61.

veenkoepels gevormd van mosveen, die vaak enkele meters hoog waren. Langs de randen van het veen, bij de getijdenbekkens, kwam riet- en zeggeveen voor.

Vanaf 800-600 voor Christus vormde zich vanuit de Maasmonding het getijdengeulensysteem van de Gantel, dat tot in de omgeving van Den Haag zout water aanvoerde (Bulten 2009, 25; Kooistra 2014a, 32-33). Vermoedelijk ontstonden in dezelfde tijd getijdengeulen als de Lier en de Schie. Deze getijdengeulen zorgden voor een verdere drainage van het veen, dat ging inklinken waardoor het oppervlak daalde. Hierdoor kregen de geulen meer ruimte om het veengebied verder op te ruimen en kleiige sedimenten te deponeren. Met name in de omgeving van de Maasmonding ontstonden op deze manier grote kweldergebieden, doorsneden door getijdengeulen en talloze zijkreken en prielen hiervan. Een deel van de strandwallen in deze omgeving werd weggeslagen. Van het veen resteerden aan het eind van de ijzertijd alleen nog de hogergelegen veenkoepels, zoals de veen*pockets* in Wateringen en in het noorden van Vlaardingen en Schiedam.

In de omgeving van de Rijnmonding werden in deze periode geen grote kwelders gevormd. Vermoedelijk komt dit doordat de Rijn de belangrijkste Rijntak bleef, hoewel in deze periode ook andere takken voor de afvoer van het Rijnwater ontstonden, zoals de Hollandsche IJssel, die via de Maasmonding in zee uitkwam. Stroomopwaarts, bij Lobith, werd de Waal eveneens belangrijker voor de afvoer van Rijnwater; ook deze rivier mondde uiteindelijk via de Maasmonding uit in zee. Door de relatief grote aanvoer van sediment via de Rijn kreeg de zee echter beperkte gelegenheid om in te breken in het Rijnmondingsgebied.

De activiteit van het Gantelsysteem lijkt zich tot de periode rond het begin van de jaartelling uit te strekken. Door de opslibbing van de kwelders kwam het gebied hoger te liggen, waardoor de getijdengeulen zich niet verder konden uitbreiden. Hierdoor verlandden de geulen en trad er een verzoeting van het milieu op. Aan het begin van de Romeinse tijd was het milieu in de omgeving van de getijdengeulen waarschijnlijk nog brak. De getijdengeulen konden incidenteel nog zeewater aanvoeren, bijvoorbeeld tijdens stormvloeden. Anderzijds voerden de getijdengeulen nu ook zoet water af in de richting van de zee.

2.2 HET LANDSCHAP VOLGENS DE HISTORISCHE BRONNEN

Diverse klassieke auteurs hebben beschrijvingen gegeven van het landschap in het onderzoeksgebied. Zo zijn de namen van de twee belangrijkste rivieren, de R(h)enus (Rijn, Plinius, *Naturalis Historia* 4, 101; Tacitus, *Annales* 2, 6) en de Mosa (Maas, Caesar, *De Bello Gallico* 6, 31-34; Cassius Dio *Historia Romana* 44, 42) bekend. De relatief brede monding van de Maas werd het *Helinium* of *Os Immensium* (onmetelijke monding) genoemd (Plinius

Naturalis Historia 4, 101; Tacitus, *Annales* 2, 6). De naam *Helinium* kan echter ook op het gehele mondingsgebied van de Maas en Schelde slaan (Bloemers 1978, 79). Dit wordt echter tegengesproken door het van de Peutingerkaart bekende *Flenio*, waarvan Brunsting op goede gronden vermoedde dat de benaming oorspronkelijk *Helinio* is geweest; deze plaats lag ten zuiden van Voorburg (*Forum Hadriani*), in de omgeving van de Maasmonding (Brunsting 1936, 291-292). Het gebied tussen Rijn en Maas werd gezien als een eiland, dat begon in de omgeving van Nijmegen en doorliep tot aan de Noordzee en bewoond werd door Bataven en Cananefaten (Plinius *Naturalis Historia* 4, 101; Tacitus, *Historiae* 4, 15). Het landschap in de wijdere omgeving van het onderzoeksgebied wekte bij de Romeinse auteurs eveneens de indruk van een eilandenrijk (Caesar, *De Bello Gallico* 6, 31-34; Plinius, *Naturalis Historia* 4, 101, 106). De zee werd aangeduid als *Oceanus Germanicus* (Ptolemaios, *Geographia* 2, 2, 1). Plinius' beschrijvingen zijn vermoedelijk vrij accuraat voor het einde van de eerste helft van de eerste eeuw, aangezien hij in het gebied aanwezig was onder Domitius Corbulo (Buijtendorp 2006a, 63-64; Galestin 2008, 689; Polak en Kooistra 2013, 388).

2.3 HET LANDSCHAP VOLGENS DE BODEMKUNDIGE EN ARCHEOLOGISCHE BRONNEN

Het landschap in de Romeinse tijd is grotendeels te kenmerken als een *wetland*, met uitzondering van het strandwallengebied, dat hoger gelegen was. In het noorden wordt het gebied begrensd door de rivierdelta van de Rijn; het zuidelijke deel wordt begrensd door het estuarium van de Maas en de Waal, dat vanaf nu het *Helinium* zal worden genoemd. Er zijn verschillende landschappelijke zones te onderscheiden. Langs het westen van het gebied, langs de kust, zijn strandwallen aanwezig. De noordelijke en zuidelijke begrenzing van het onderzoeksgebied worden gevormd door de rivieren de Rijn en de Maas, die in het westen, via estuaria, uitmonden in de Noordzee. De oostelijke begrenzing wordt gevormd door de Hollandsche IJssel. Het centrale en oostelijke deel van het onderzoeksgebied bestaat uit veen, terwijl in het zuidwesten een groot zeekleigebied aanwezig is. Hieronder zal per landschappelijke zone een korte karakterisering worden gegeven. Aangezien vooral in het zuidwesten van het onderzoeksgebied goede omstandigheden voor bewoning aanwezig waren en er relatief veel archeologisch onderzoek is gedaan, is de beschrijving hiervan in dit hoofdstuk uitgebreider dan van de overige landschappen.

De rivier de Rijn stroomde het onderzoeksgebied binnen ter hoogte van Woerden, waar de rivier zo'n veertig tot tachtig meter breed was en tussen de vier en zes meter diep[6]. Tussen Alphen aan den Rijn en Leiden splitste de Rijn zich in twee geulen, die elkaar regelmatig kruisten. Ongeveer twee kilometer ten westen van Valkenburg verbreedde de Rijn zich tot

6 De beschrijving van het stroomgebied van de Rijn is ontleend aan Van Dinter 2003, 16-19.

een trechtervormig estuarium met een maximale breedte van tweeënhalve kilometer. Het estuarium van de Rijn bevatte geulen, gescheiden door zandbanken. Langs de oever bevonden zich kwelders. De stroomrug van de Rijn, bestaande uit zand en zandige klei, vormde een relatief smalle corridor van hoger gelegen gronden in een groot *wetland* en was geschikt voor bewoning. Deze corridor was in de omgeving van Woerden ongeveer twee kilometer breed, terwijl tussen Bodegraven en Alphen aan den Rijn de breedte ongeveer achthonderd meter bedroeg. Daarna verbreedde deze zone zich weer.

Bij overstromingen vanuit de rivier werden de oeverwallen langs de Rijn regelmatig doorbroken, waarbij zogenaamde crevassegeulen (doorbraakgeulen) ontstonden. Rond deze geulen werden zandige sedimenten afgezet, waardoor hier hoger gelegen gebieden ontstonden achter de oeverwallen met goede omstandigheden voor bewoning. Deze overstromingen zorgden er tevens voor dat langs de zijgeulen en veenriviertjes verder landinwaarts kleine oeverwallen gevormd konden worden. In de omgeving van het estuarium van de Rijn was sprake van een afwisseling van zout- en zoetwateromstandigheden, afhankelijk van het getij, stormen en het debiet van rivierwater. De invloed van zout water reikte tot ongeveer vijftien kilometer landinwaarts (tot aan Koudekerk aan den Rijn). Bij hoogtij werd de afwatering van het rivierwater geblokkeerd, waardoor langs de Rijn zogenaamde perimariene crevasses ontstonden, die vaak kleiner waren dan de door rivieroverstromingen gevormde crevasses. Deze crevasses komen voor tot net ten westen van Woerden, waardoor verondersteld kan worden dat de getijdewerking vanuit de Rijnmonding tot hier zijn invloed uitoefende. Ook deze afzettingen vormden een goede ondergrond voor bewoning.

De stroomrug van de Rijn bevond zich één tot anderhalve meter boven de waterspiegel en was aanvankelijk begroeid met een bos, dat rond 70 echter grotendeels verdwenen was, vermoedelijk door grootschalige houtkap ten behoeve van de aanleg van diverse Romeins-militaire structuren in dit gebied (Kooistra et al. 2013, 11-12). Achter de stroomrug bevonden zich komgronden, bestaande uit kleibodems met graslanden en open water. Met name in het westelijke deel van het stroomgebied van de Rijn, in de omgeving van Leiden en Valkenburg, waren deze komgronden op grote schaal aanwezig; ze werden doorkruist door diverse geulen en kreken. De komgronden waren niet geschikt voor bewoning, maar er kon wel vee worden geweid. Op de overgang tussen de komgronden en het achterliggende veengebied was een uitgestrekt moerasbos aanwezig; het maaiveld stond er regelmatig onder water. Dit moerasbos ontbreekt in de omgeving tot waar het zoute water kon voorkomen; in plaats daarvan waren er moerassen, voornamelijk bestaande uit zegge, aanwezig. Door de afname van voedselrijk water verder van de rivier af bestond het veengebied in eerste instantie uit riet- en zeggeveen, terwijl daarachter voedselarme veenmoerassen lagen. Deze moerassen, die als veenkoepels gekarakteriseerd worden, hadden een diameter van enkele kilometers en staken zo'n vier tot vijf meter boven het omliggende gebied uit. Vanwege het overwegend zure milieu groeiden hier weinig bomen (Zuidhoff et al. 2006, 92).

Diverse stroompjes en veenriviertjes zorgden voor de afwatering van deze veenkoepels. Deze veenriviertjes waren ten noorden van de Rijn met elkaar verbonden en vormden een netwerk van waterwegen, die de Rijn met de Vecht verbonden. Vanaf Zwammerdam tot aan Woerden waren ook ten zuiden van de Rijn dergelijke stroompjes aanwezig. Op basis van het voorkomen van moerasbossen in zuidelijke richting kan aangenomen worden dat zich hier ook een netwerk van riviertjes bevond en dat er mogelijk een verbinding aanwezig was tussen de Rijn en de Hollandsche IJssel: de Gouwe. In het westelijk deel van het stroomgebied van de Rijn ontbreken dergelijke verbindingen; mogelijk was dit de reden voor het graven van het kanaal van Corbulo (paragraaf 3.4.1). Wel waterde het Zoetermeer via een riviertje af op de Rijn; mogelijk bevonden zich nog meer meren in het veengebied. Hoewel dit gebied vanaf de late middeleeuwen stelselmatig is afgegraven, zijn er nauwelijks archeologische vondsten uit de Romeinse tijd bekend (Kok 2004, 48-63). Blijkbaar werd op het veen niet gewoond.

In de Romeinse tijd stroomde de Hollandsche IJssel langs de oostgrens van het onderzoeksgebied. De stroomrug van deze rivier was relatief smal en dat kan erop wijzen dat de rivier zelf niet erg breed en diep geweest zal zijn. Langs de Hollandsche IJssel zijn nauwelijks vindplaatsen uit de Romeinse tijd bekend, wat betekent dat de omstandigheden voor bewoning niet erg geschikt zullen zijn geweest. Mogelijk had de Hollandsche IJssel wel een functie in het verkeer over water. Net als de Rijn vormde de directe omgeving van de Hollandsche IJssel een iets hoger gelegen strook grond die als een corridor door een groot *wetland* liep. In de omgeving van Capelle aan den IJssel kwamen de Hollandsche IJssel en de Lek samen, waarna ze in één geul verder stroomden, om voorbij Vlaardingen samen te vloeien met de gecombineerde Maas/Waal rivier. Vanaf deze hoogte vormden de rivierlopen een estuarium, dat in de monding een breedte van ruim tien kilometer kan hebben gehad, het al genoemde *Helinium*. Door post-Romeinse erosie is weinig bekend over de aard en omvang van de oeverafzettingen langs de rivieren tussen Naaldwijk en Capelle aan den IJssel. Wel is duidelijk dat de omgeving van Vlaardingen, Schiedam en Rotterdam-West in de Romeinse tijd in een zoetwatergetijdengebied lag, met incidentele brakwaterinvloeden (Goossens en Van Zon 2015, 123; Vos en Eijskoot 2011, 145). Dit betekent dat het begin van het estuarium verder naar het westen lag. Het estuarium van de Maas bevatte net als dat van de Rijn meerdere geulen en zandbanken. Langs de oever bevonden zich kwelders. De nabijheid van zoute kwelders is aangetoond voor de vindplaatsen Naaldwijk-Hoogwerf en Naaldwijk-'t Zand Heultje (Kuijper 2012, 514; Verbruggen en Brijker 2012, 163); vindplaatsen ter hoogte van het Maasestuarium.

Op de noordelijke oever van het *Helinium* ontstond voor of rond het begin van de jaartelling de haakwal van Naaldwijk. Dit is een langgerekt zandlichaam, gelegen langs een estuarium, dat onder invloed van de wind is ontstaan. De wording van de haakwal in Naaldwijk kon bij archeologisch onderzoek in de periode 2004-2008 onderzocht worden (Bult et al. 2006, 36-

49; De Boer 2008, 17-19; Hamburg 2012, 23-26). Het zandlichaam van de haakwal stak één tot anderhalve meter uit boven de omgeving (Goossens 2012, 27, figuur 5.1) en was daarmee zeer geschikt voor bewoning. Vermoedelijk ontstond vanaf het begin van de Romeinse tijd voor de haakwal van Naaldwijk een tweede haakwal: die van 's-Gravenzande. Deze haakwal versmalde het Maasestuarium en belemmerde de ontwatering van het Gantelsysteem, dat ten noorden van de Naaldwijkse haakwal uitmondde in de Maasmonding. Daardoor is waarschijnlijk een nieuwe afwatering ontstaan, die ten zuiden van de Naaldwijkse haakwal uitmondde. Wellicht is deze waterloop (deels) gegraven en vormde het een deel van het kanaal van Corbulo (hoofdstuk 3.4.1). Hoe dan ook, deze nieuwe geul zorgde voor de verbeterde afwatering van het achterland. Het is goed mogelijk dat juist door menselijk ingrijpen in de waterhuishouding het gebied vanaf het midden van de eerste eeuw bewoonbaar werd (Bulten en Siemons 2014, 556).

Ten noorden van de Naaldwijkse haakwal bevond zich een uitgestrekt gebied met zeekleiafzettingen. Dit gebied wordt gekarakteriseerd door het voorkomen van (fossiele) kreeksystemen, wadplaten en kwelders. De twee laatstgenoemde afzettingen staan ook wel bekend als komgronden. De geulsedimenten bevatten relatief veel zand, of erg siltige klei. Deze bodems waren kalkrijk en er was voldoende zuurstof in aanwezig om akkerbouw te bedrijven. Bovendien klonk de bodem bij verdere (natuurlijke of menselijke ontwatering) hier minder in dan in de rest van het gebied, waardoor het eveneens zeer geschikte locaties waren om te wonen. Verder van de geulsedimenten af werd de bodem steeds kleiiger. Op locaties waar de kleisedimenten de rand van het veen raakten, ontstond een probleem met kwelwater, dat vanuit het hoger gelegen veenkussen zijn weg vond naar de kleiige komgebieden. Deze zones waren dan ook erg nat (Kooistra 2006, 409) en werden in de Romeinse tijd door kavelsloten gedraineerd. Het landschap bestond uit een afwisseling van open bossen en bosschages, die vooral voorkwamen op de oeverwallen en een relatief open graslandschap in de komgronden. Graslanden waren evenwel het dominante landschapstype (Verbruggen en Brijker 2012, 162-163). Zij waren zeer geschikt voor de veeteelt.

Het in het gebied aanwezige Gantelsysteem wordt gevormd door een brede geul met een aantal zijtakken. De hoofdgeul splitst zich ter hoogte van Rijswijk en daarna nog een keer ter hoogte van Delft. In Rijswijk splitst het Gantelsysteem zich in een vijftal takken. De vier zuidelijke takken draaien richting Delft en Midden-Delfland, terwijl de vijfde juist richting het noorden afbuigt. Deze laatste geul is mogelijk gebruikt om het kanaal van Corbulo in aan te leggen (hoofdstuk 3.4.1). Opgravingen in Voorburg, ter hoogte van de Romeinse stad *Forum Hadriani*, lijken aan te tonen dat de activiteiten van deze Gantelgeul zich tot hier uitgestrekt hebben (Kooistra 2014b, 46) en op basis van de bodemkundige gegevens lopen de sedimenten van deze geul door tot in Leidschendam.

Ter hoogte van de Delftse binnenstad splitst de breedste, centrale Gantelgeul zich in drie takken. De sedimenten van de Gantel zijn hier zeer breed en verklaren de locatiekeuze van de middeleeuwse stad Delft. De oostelijke tak loopt in de richting van Pijnacker en vertakt hier al gauw in een groot aantal kleinere zijtakken en prielen. In feite 'botst' de Gantel hier op de rand van het hooggelegen Hollands-Utrechtse veengebied. Bovendien zal de stroomsnelheid van het water in de kleinere kreken hier relatief laag zijn geweest. De zuidelijke tak waaiert even ten zuiden van de bebouwde kom van Delft uit in een groot aantal kleinere geultjes. Echter, aan de oostzijde van deze geultjes loopt een tak verder door, die zich ter hoogte van De Zweth splitst in twee takken. De oostelijke tak loopt richting Rodenrijs. Het centrum van dit dorp ligt op een uitwaaier van deze Ganteltak. De zuidelijke tak loopt door richting Schiedam en maakt verbinding met de bovenloop van het Schiesysteem. Bij archeologisch onderzoek in Delft is waargenomen dat een deel van deze tak vermoedelijk nog open heeft gelegen in de Romeinse tijd (Bult 1996, 10). Mogelijk was deze bevaarbaar. De westelijke tak loopt richting de Harnaschpolder en maakt halverwege deze polder contact met de meest westelijke tak van een splitsing van het systeem ter hoogte van Rijswijk. Deze geulsedimenten lopen vervolgens door tot voorbij Het Woud. Onderzoek van de geulsedimenten in de Harnaschpolder geeft aan dat het hier gaat om een zeer complex samenspel van zich steeds verleggende geulen, kreken en prielen. Veel van deze waterlopen waren, toen het gebied aan het begin van de Romeinse tijd droogviel, nog zichtbaar als restgeulen en laagtes in het landschap. Hierin stond aanvankelijk nog brak water, maar na verloop van tijd verzoette het milieu (Kooistra 2006, 410).

Andere voorbeelden van geulen in dit gebied zijn de Lier, de Vlaarding en de Schie, die eveneens vanuit de Maas naar het noorden stroomden. Deze kreeksystemen zijn relatief beperkt van omvang geweest; in ieder geval hebben ze dunne kleiige dekafzettingen op het omliggende veen achtergelaten. Wel vormden de oeverwallen van de hoofdgeul en de zijkreken van deze systemen goede plaatsen om te wonen. Ten noorden van Schiedam loopt de bovenloop van het Schiesysteem door een klei-op-veengebied, hoewel ook hier veen aan het oppervlak voorkwam. Vermoedelijk was dit gebied ten tijde van het ontstaan van het Schiesysteem relatief hooggelegen en werd het door de Schie relatief snel ontwaterd, waardoor ten tijde van de bewoning klink optrad. Dit proces is onder meer op de nederzetting Schiedam-Polderweg goed te volgen (paragraaf 5.5.1). Terwijl de oudste bebouwing nog op de rand van het veen was gesitueerd, werd al snel de kleiige oeverwal opgezocht. Mogelijk is de klink ook door menselijke ontwateringsmaatregelen ontstaan (paragraaf 5.5.1). Verzakking en wateroverlast in dit zoetwatergetijdengebied zijn ook aangetoond op de nederzetting Rotterdam-Overschie, die gelegen was op een veenkussen en maximaal 75 jaar heeft bestaan (Goossens en Van Zon 2015, 122-126). Het Schiesysteem maakte in het noorden contact met een van de uitlopers van het Gantelsysteem. Vermoedelijk lagen deze geulen gedurende de Romeinse tijd open, zoals onder meer is aangetoond in Schiedam en Delft (Bult 1996, 10; Modderman 1975,

150; Van Londen 1996, 13). Waarschijnlijk waren ze eveneens bevaarbaar in de Romeinse tijd en vormden ze samen met het kanaal van Corbulo een netwerk van waterwegen door het zeekleigebied tussen Den Haag en Schiedam.

Het water in het Schiesysteem stond onder invloed van de getijden, maar was voornamelijk zoet (Van Zon 2015, 60), terwijl het water in het kanaal van Corbulo voornamelijk brak was, zoals blijkt uit opgravingen in Leidschendam (De Kort en Raczinsk-Henk 2008, 28) en uit onderzoek in de haven in Voorburg; het brakke water kwam vermoedelijk vooral via de Maasmonding in het gebied terecht (Kooistra 2014b, 46). Ook in het Westland waren vermoedelijk nog openliggende geulen aanwezig die in verbinding stonden met het estuarium van de Maas. Dit kan verondersteld worden op basis van de aanwijzingen voor zoutproductie of -raffinage in Poeldijk (Besselsen 2004, 30, zie ook paragraaf 5.9.9). Een opgraving, uitgevoerd op de vindplaats Erasmushove in Den Haag, heeft aangetoond dat hier rond 130 nog een overstroming heeft plaatsgevonden die een laag klei van veertig centimeter heeft achtergelaten (Rieffe 2014, 17). Klaarblijkelijk waren in deze omgeving ook nog enkele geulen actief. Het Liersysteem is minder goed bekend. Wel zijn bij de vermoedelijke monding meerdere dakpanstempels van de *Classis Germanica* gevonden (De Bruin 2012, 152, table 2; paragraaf 3.6.5). Ook zijn hier aanwijzingen gevonden voor activiteiten die te maken hebben met de productie of raffinage van zout (paragraaf 5.9.9). Dit zou erop kunnen wijzen dat ook dit systeem watervoerend was gedurende de Romeinse tijd en dat het in verbinding stond met het estuarium van de Maas. Ook in de omgeving van Den Haag zijn aanwijzingen voor de aanvoer van zout of brak water gedurende de Romeinse tijd (Verbruggen en Brijker 2012, 163).

In het zeekleigebied komen ook enkele veenkoepels voor, die het restant zijn van het hier in de ijzertijd door de zee geërodeerde veengebied. Zij komen onder meer voor bij Wateringen, in Midden-Delfland en op enkele plaatsen in het noorden van Vlaardingen en Schiedam. In grote delen van Midden-Delfland was het veen evenwel overdekt door een kleilaag (de Gantellaag) met een variabele dikte van tien centimeter tot meer dan twee meter. In het laatste geval is een groot deel van de top van het veen door de werking van het Gantelsysteem weggeslagen. In Midden-Delfland is een nederzettingsterrein op het veen aangetroffen (Van Londen 2006a, 142-161). Opvallend is dat de bewoners van deze nederzetting in de loop van de tijd hun woonplaatsen moesten ophogen. Dit impliceert een toenemende vernatting van deze veenkoepel. Mogelijk komt dit door de verkaveling van het omliggende kleigebied, waardoor de ontwatering van het veengebied werd geaccelereerd. Mogelijk waren niet alle veenkoepels bewoond; op basis van botanisch onderzoek kon niet worden aangetoond dat het veengebied bij Wateringen door de toenmalige bewoners werd gebruikt (Kooistra 2006, 418). Hierbij moet wel aangetekend worden dat dit veengebied grotendeels is afgegraven ten behoeve van turfwinning vanaf de late middeleeuwen. In de regio Vlaardingen-Schiedam-

Rotterdam werd vooral gewoond op smalle oeverwallen van kreken die het veengebied doorsneden. Dit veengebied zal grotendeels (maar niet helemaal) zijn afgedekt met klei, hoewel de dikte van deze afdekking relatief beperkt kan zijn geweest. Het is dan ook beter te spreken van een klei-op-veengebied. Ook hier zijn aanwijzingen gevonden voor het ophogen van (delen) van de nederzettingen gedurende de Romeinse periode (paragraaf 5.5.1).

Langs de kust komen strandwallen voor. Een strandwal is een langgerekte rug, meestal van zand, die min of meer parallel aan de kust loopt. Strandwallen worden gevormd door de stroming en branding van de zee, die het zand bij elkaar brengen (Vos et al. 2011, 89). Op de strandwallen waren plaatselijk lage duinen (tot een meter of vier) opgestoven. Verder bevatte het gebied vochtige gronden, de zogeheten duinvalleien, waarin naast veengebieden ook duinmeertjes konden voorkomen. De vegetatie bestond op de hoge delen uit een relatief open landschap met bosschages en was geschikt voor landbouw (Kooistra 2008, 67). Andere delen van de strandwallen hadden een verzuurde bodem, waardoor zich hier loofbossen konden ontwikkelen (Kooistra 2014a, 45). Voorkomende bomen en struiken waren eik, es, jeneverbes, els, wilg, hazelaar en duinstruweel (Van Beurden et al. 2015, 375-376). Tussen de strandwallen bevonden zich strandvlaktes die bestonden uit moerasbossen en riet-zegge moerassen, en incidenteel ook veenmoerassen (Van Dinter 2013, 18). Soms kwamen er ook meertjes voor. Toch waren de strandvlaktes ook regelmatig afgedekt door stuifzand, waardoor het landschappelijk verschil met de omliggende strandwallen relatief klein zal zijn geweest. In de strandvlaktes kon incidenteel duinvorming plaatsvinden. Dit lijkt onder meer het geval te zijn bij de vindplaats Scheveningseweg, die in een strandvlakte lag, maar wel op een verhoging (duin? Zie Waasdorp 1999, 11-12). Een belangrijk element was de relatief hoge en droge ligging van het strandwallengebied. Deze ondergrond zorgde voor een stabiele bodem voor zowel nederzettingen als landwegen. Door het kappen van bomen en het gebruik van het strandwallengebied voor beweiding en akkerbouw kon verstuiving ontstaan. Dit is voor de Romeinse tijd onder meer aangetoond in Katwijk en Den Haag (Van Zijverden 2008, 49; Waasdorp 1999, 14).

2.4 DE 'WOUDGRONDEN'

In het afzettingsgebied van de Gantel is een interessant bodemkundig fenomeen aanwezig, namelijk een uitgestrekte, door Van Liere in 1948 gekarteerde vegetatiehorizont, die door hem 'Woudgronden' werden genoemd (Van Liere 1948, 24; 38-39; 48; 65-66). Micromorfologisch onderzoek van deze laag in Wateringen wees uit dat het niet om een veraarde veenlaag ging, maar om "…een laag zwak zandige klei die hier van oorsprong op natuurlijke wijze kan zijn afgezet" (Exaltus 2009, 210). De in Wateringen aangetroffen 'Woudlaag' bevatte bovendien nogal wat aanwijzingen voor menselijke activiteiten. Ongetwijfeld komt dit laatste doordat

het monster uit een context vlak naast een nederzetting is genomen. Het gaat dus om een vondstlaag of akkerlaag en niet om de natuurlijke vegetatiehorizont die door Van Liere is beschreven. Recent onderzoek wijst echter uit dat deze laag geen vegetatiehorizont is, maar het restant van een veenpakket dat door de stagnatie van de afvoer van water uit het achterland naar zee is ontstaan (Jongma 2010, 19; Vos 2015, 281 en stelling 4; Vos en Eijskoot 2011, 78, afb. 3.4f; 145). Mogelijk vernatte het landschap in de loop van de tweede en derde eeuw door dichtslibbing van de afwaterende geulen en de daarmee gepaard gaande stagnerende afwatering van het in het gebied aangelegde verkavelingssysteem, waardoor het landschap als het ware verdronk in een zoetwatermilieu, dat op zijn beurt weer tot veenvorming leidde. Hoewel de datering en omvang van dit proces nog niet volledig gekend is, kan dit wel een oorzaak zijn voor het afbreken van een deel van de bewoning in dit gebied aan het eind van de tweede en in het begin van de derde eeuw.

2.5 POST-ROMEINSE EROSIE EN VERSTORINGEN

Het landschap na de Romeinse tijd heeft een aantal veranderingen ondergaan. Ten eerste zijn delen van het gebied langs de Rijn door de rivier geërodeerd, hoewel de rivier na de Romeinse periode niet erg gemeanderd heeft (Van Dinter 2013, 15, met referenties). Langs de Maas en Lek/Hollandsche IJssel zijn delen van de oevers door de rivieren en de zee verspoeld, evenals gebieden langs de zijgeulen hiervan (Carmiggelt en Guiran 1997, 83). Een belangrijk deel van het strandwallengebied is na de Romeinse tijd door de zee geërodeerd. Zo lag de kustlijn in de omgeving van de Rijnmonding in de Romeinse tijd ongeveer vierhonderd meter voor de huidige zeereep (Van Dinter 2013, 18, met referenties). De meest westelijke strandwallen zijn vanaf ongeveer 1000 grotendeels afgedekt door een metersdik pakket stuifzand dat tegenwoordig het Laagpakket van Schoorl genoemd wordt (de huidige duinen langs de kust). In het zuidelijk deel van het onderzoeksgebied, in de omgeving van het Maasestuarium, komt een afdekkend kleipakket uit de late middeleeuwen voor, de zogenaamde Laag van Poeldijk. Dit kleipakket heeft er in veel gevallen voor gezorgd dat het Romeinse landschap is afgedekt, hoewel ook delen aangetast kunnen zijn door de kreken en geulen die tijdens deze nieuwe fase van sedimentatie zijn ontstaan.

Verreweg de meeste verstoringen van het natuurlijke landschap zijn veroorzaakt door menselijke ingrepen in het landschap. Uitgestrekte gebieden langs de Rijn zijn afgegraven ten behoeve van kleiwinning voor de baksteenindustrie. De strandwallen zijn eveneens op grote schaal afgegraven ten behoeve van zandwinning voor ophogingen in steden en voor het ophogen van tuinbouwgronden in het Westland (de zogenaamde opgevaren gronden; Van Liere 1948, 25-26; 31). Deze ophogingen hebben op hun beurt grote delen van het Romeinse landschap afgedekt. De afdekkingen door de Laag van Poeldijk en de opgevaren gronden in het Westland

zullen voor een goede conservering van de loopniveau's uit de Romeinse tijd hebben gezorgd; anderzijds is er daardoor minder bekend over de bewoning in de Romeinse tijd in dit gebied, ook door de overbouwing met kassen (fig. 2.2). Ontginningen vanaf het begin van het eerste millennium hebben ertoe geleid dat in de veengebieden op grote schaal inklinking heeft plaatsgevonden, waardoor het oorspronkelijke reliëf van deze gebieden verloren is gegaan (Van Dinter 2013, 15). Bovendien heeft turfwinning geleid tot het grotendeels verdwijnen van het veengebied in het centrale en oostelijke deel van het onderzoeksgebied. Door de toenemende verstedelijking en industrialisatie van het onderzoeksgebied vanaf de late negentiende eeuw zijn grote arealen overbouwd met woonwijken en industriegebieden. Hierbij zijn vaak omvangrijke gebieden afgedekt met ophogingslagen of juist tot op grote diepte afgegraven. Ten slotte zijn op veel plaatsen, vooral in de twintigste eeuw, egaliseringswerkzaamheden uitgevoerd, waardoor veel nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd zijn afgetopt.

Fig. 2.2. Intacte lagenpakketten en Romeins muurwerk onder een kas in Poeldijk. Foto Westlands Museum.

Zowel natuurlijke processen als menselijke ingrepen hebben dus geleid tot erosie en verstoringen van het Romeinse landschap. Daartegenover staat dat door de over het algemeen hoge grondwaterstand en aard van de natuurlijke afzettingen, zoals veen en klei, archeologische resten vaak goed bewaard zijn gebleven. Vooral op het gebied van organische resten heeft het onderzoeksgebied een grote waarde (Van Dinter 2013, 11-12).

2.6 PERCEPTIE VAN HET LANDSCHAP

Algemeen kan gesproken worden van een nat landschap (*wetland*). Niet alleen waren er veel waterwegen aanwezig, zoals de rivieren de Rijn en de Hollandsche IJssel, de Lek, de Maas en de vele zijrivieren en kreken hiervan, maar ook de aanwezigheid van meren en onder water staande depressies en moerasbossen in het landschap zullen bijgedragen hebben aan de ervaring van een natte omgeving. De estuaria van Rijn en Maas hadden het uiterlijk van een waddengebied, terwijl de zee op korte afstand was gelegen. Ook in het strandwallengebied waren gebieden aanwezig met moerassen, venen en meertjes. Ook bevond zich in het midden en langs de oostgrens van het onderzoeksgebied een uitgestrekt veengebied, dat blijkens het ontbreken van archeologische vondsten uit de Romeinse tijd niet bewoond werd; mogelijk was het zelfs beperkt toegankelijk. Overstromingen en stormvloeden zullen hebben bijgedragen aan de 'natte' perceptie van het gebied. Het water in de diverse waterlopen zal westelijk van de lijn Vlaardingen-Koudekerk aan den Rijn voornamelijk brak of zout zijn geweest, terwijl ten oosten hiervan zoet water domineerde. Wel was ongeveer tot aan de oostgrens van het onderzoeksgebied de invloed van de getijden merkbaar. De vele waterlopen maakten het gebied goed toegankelijk voor de mens; zij waren geschikt om bevaren te worden door vaartuigen met een geringe diepgang, aangezien veel geulen en kreken vrij ondiep waren. Deze waterlopen moeten dan ook niet gezien worden als barrières, maar als transport- en communicatielijnen, voor mensen en voor het vervoer van dieren en goederen.

Tussen de natte zones waren slechts enkele plaatsen waar droge gebieden aanwezig waren en waar gunstige omstandigheden voor bewoning bestonden. Ten eerste waren dit de oeverwallen van de grote rivieren en kreekstelsels. Met name de grote rivieren vormden in het centrale en oostelijke deel van het onderzoeksgebied een soort corridors door een natte omgeving. De Rijncorridor was ten noorden en ten zuiden afgesloten door zones met moerassen en moerasbossen, waardoor een soort geïsoleerde zone ontstond die alleen over water te bereiken was, via de zijrivieren en veenrivieren vanaf de Rijn. Dit zal de interactie tussen de bevolking langs de Rijn en verder naar het noorden en zuiden gelegen gemeenschappen enigszins beperkt hebben. Hetzelfde geldt voor de strandwallen en het zeekleigebied in het zuidwesten van het onderzoeksgebied; door de aanwezigheid van het grote veengebied was er sprake van een natuurlijke barrière tussen de kust en het rivierengebied, waardoor menselijke interactie met oostelijker gelegen regio's voornamelijk via water mogelijk zal zijn geweest. De strandwallen zelf waren de hoogstgelegen delen van het landschap en zullen op de toenmalige bewoners dan ook een relatief droge indruk hebben gemaakt. Dit waren bovendien de enige gebieden die ook bij stormvloed en overstromingen vanuit de rivieren droog bleven en waar zich op sommige plaatsen een aaneengesloten loofbos bevond.

Het landschap was verder vrijwel overal open en bevatte alleen hier en daar bosschages en bomen. Er kwam echter vooral grasland voor, waardoor men onbelemmerd uitzicht had tot aan de horizon. Een ander aspect van dit open landschap is de dominante aanwezigheid van het hemelgewelf. Het is in dit perspectief niet verbazingwekkend dat onder de weinige wijdingen aan Romeinse goden die bekend zijn uit de Romeinse stad in Voorburg, Jupiter regelmatig voorkomt (Bink en Franzen 2009, 251-253 Hees 2006b, 343-347). Jupiter was onder meer de god van de hemel en het onweer (Hornblower et al. 2012). Ook blijkt Jupiter een belangrijke godheid te zijn geweest voor de *ala I Cananefatium* (Bink en Franzen 2009, 252-253).

2.7 DE NEDERZETTINGEN IN HET ONDERZOEKSGEBIED

Nederzettingsterreinen of sites kunnen worden gedefinieerd als: "…places where artifacts, features, structures, and organic and environmental remains are found together" (Renfrew en Bahn 1991/2012, 50). In het verleden zijn verschillende criteria voor de archeologische herkenbaarheid van een nederzettingsterrein opgesteld. Wouter Vos vermeldt de aanwezigheid van een relatief groot aantal vondsten van diverse aard (met een ondergrens van tien stuks), de aanwezigheid van een cultuurlaag, oude woongronden of fosfaatvlekken (Vos 2009, 21). Ook de wijze waarop de waarnemingen van een mogelijk nederzettingsterrein zijn verzameld kunnen volgens hem een rol spelen, net als de afstand tussen de vindplaatsen (Vos 2009, 21). Een probleem bij relatief kleine aantallen vondsten als criterium voor het toewijzen van nederzettingsterreinen is de verplaatsing van grond na de Romeinse tijd, zoals onder meer blijkt uit de casus Madeweg 27 in Monster, waar vijfentwintig scherven aan het oppervlak werden verzameld tijdens een inventariserend veldonderzoek (Bult en De Bruin 2006, 46, Bijlage 2). Het bleek hier uiteindelijk om aangevoerde grond uit de omgeving te gaan (Bult en De Bruin 2006, 33 en De Bruin et al. 2010, 24). Een beperkt aantal scherven is dus geen criterium voor het vaststellen van de locatie van een nederzettingsterrein. Grotere concentraties vondstmateriaal kunnen uiteraard wel degelijk wijzen op de aanwezigheid van bewoning uit de Romeinse tijd. Zo wordt buiten nederzettingsterreinen in het zuidwestelijke zeekleigebied nauwelijks tot geen vondstmateriaal aangetroffen. Indien de vindplaats niet is opgegraven is evenwel niet vast te stellen om wat voor soort nederzetting het gaat.

Om tegemoet te komen aan deze problematiek is ervoor gekozen voornamelijk locaties waar vondstmateriaal (vooral aardewerk) voorkomt, in samenhang met grondsporen uit de Romeinse tijd , als nederzettingsterrein te classificeren. Deze aanpak volgt de algemene definitie van het begrip site (Renfrew en Bahn 1991/2012, 50). Als basis voor het lokaliseren van nederzettingsterreinen in het onderzoeksgebied is de database van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Archis, gebruikt. De in dit systeem aanwezige fouten zijn reeds

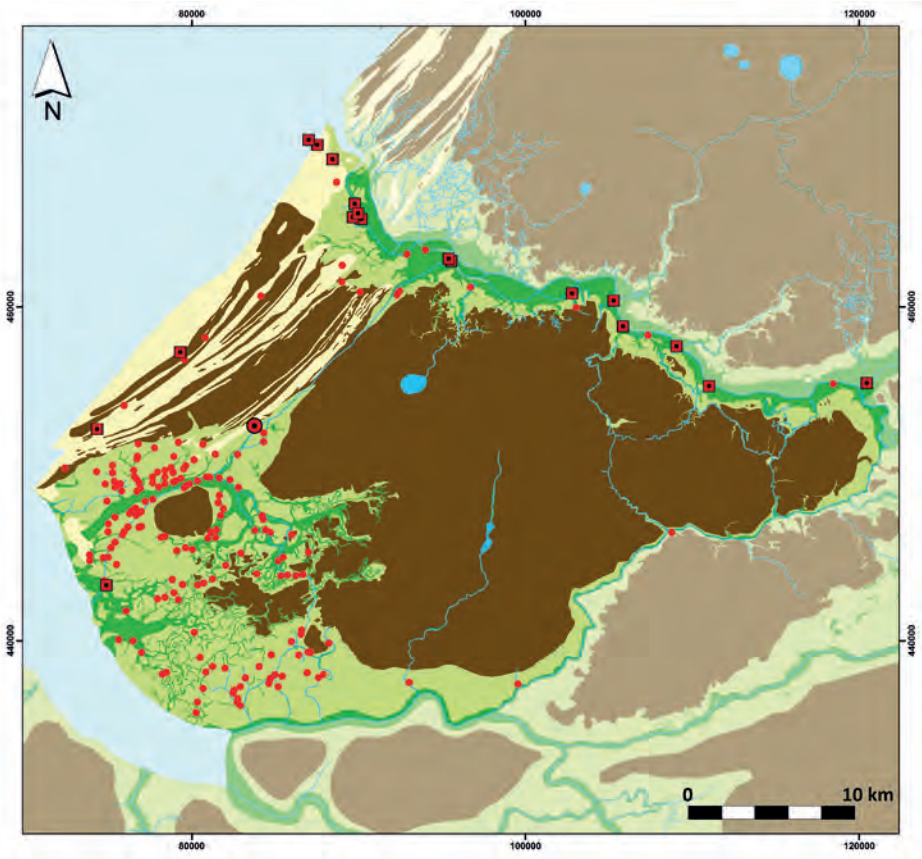

Fig. 2.3. Nederzettingen in het onderzoeksgebied, onderverdeeld naar aard, geplaatst op de paleogeografische reconstructie. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee.De vierkante symbolen zijn militaire nederzettingen; de grote cirkel is de stad en de stippen zijn rurale nederzettingen.

door Vos bediscussieerd (Vos 2009, 21-22). In eerste instantie zijn alle vondstmeldingen en waarnemingen van Romeinse aard geplot op een overzichtskaart. Dit beeld is vervolgens geanalyseerd door gebruik te maken van beleidsstukken die door verschillende gemeentelijke overheden waren opgesteld in het kader van de Nieuwe Monumentenwet, waarin het verdrag van Malta is geïmplementeerd (onder meer Kerkhof 2012; Kerkhof et al. 2010). Met name voor de gemeentes Midden-Delfland en Den Haag kon het Archisbeeld, na aan een kritische beschouwing onderworpen te zijn, aangepast worden. Ook is gebruik gemaakt van recent verschenen archeologische rapporten. Deze gegevens zijn eveneens naast de kartering van Van Liere gelegd, die bij zijn onderzoek naar de bodemgesteldheid van het Westland ook de locatie van veel Romeinse nederzettingen heeft gedocumenteerd (Van Liere 1948). Ten

slotte konden de Archis-waarnemingen aangevuld worden met opgedane kennis die de auteur heeft verzameld gedurende de periode 1998-2015. Het beeld van de verspreiding van nederzettingen kan enigszins vertekend zijn, bijvoorbeeld door erosie of afdekking van het Romeinse landschap (zie paragraaf 2.5). Op basis van bovenstaande criteria konden binnen het onderzoeksgebied 191 nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd onderscheiden worden (fig. 2.3; zie ook appendix 8 en kaartbijlagen 1 en 2).

2.7.1 Classificatie van de nederzettingen

In het verleden hebben diverse auteurs een indeling gemaakt van de door hen bestudeerde sites (Willems 1981, 91; Vos 2009, 36). Een dergelijke indeling voor het onderzoeksgebied is in het kader van dit onderzoek weinig zinvol. Wel wordt onderscheid gemaakt in militaire nederzettingen, de Romeinse stad en rurale sites (tabel 2.1; fig. 2.3; appendix 8). Onder de militaire nederzettingen worden ook de burgerlijke nederzettingen bij de forten, de zogenaamde *vici*, geschaard. Het merendeel van de nederzettingsterreinen in het onderzoeksgebied heeft een ruraal karakter. Deze categorie omvat de rurale nederzettingen langs de Rijn, dus binnen de militaire zone aldaar en de nederzettingen in het zuidelijk deel van het onderzoeksgebied. Een verdere bespreking en uitsplitsing binnen deze categorieën staat beschreven in de hoofdstukken drie, vier en vijf.

Tabel 2.1. Aantallen militaire nederzettingen, de Romeinse stad en de rurale nederzettingen in het onderzoeksgebied.

Aard nederzetting	Aantal	Percentage
Militair	18	9,4%
Stad	1	0,5%
Ruraal	172	90,1%
Totaal	191	100%

2.7.2 Verspreiding van de nederzettingen

Als de 191 nederzettingsterreinen op de paleogeografische reconstructie van het gebied worden geprojecteerd, ontstaat het in figuur 2.3 weergegeven beeld. De meeste nederzettingen zijn gelegen in het zuidwestelijke kleigebied. Hier is sprake van een clustering van nederzettingen op de aanwezige oeverwallen, zowel in de omgeving van het Gantelsysteem als in de regio Vlaardingen-Schiedam. De bewoning bevindt zich op afstanden tussen de 100 en 500 meter van elkaar. Een deel van de nederzettingen in dit gebied, tussen Rijswijk en Naaldwijk, ligt in een opvallend lineair patroon. Reeds in 1948 veronderstelde Van Liere hier de aanwezigheid van een Romeinse weg (Van Liere 1948, 15-16). Deze weg is in 1997 in Den Haag voor het eerst archeologisch aangetoond (Waasdorp 2003, 9-11). Mogelijk bevond zich ten zuiden van deze weg een watervoerende geul, die onderdeel uitmaakte van het kanaal van Corbulo

(Waasdorp 2003, 48-49). De nederzettingen lijken hier dus op de Romeinse weg gericht te zijn, hoewel een samenhang met de watervoerende geul niet uit te sluiten is.

Langs de oevers van de Rijn en langs zijgeulen van deze rivier bevindt zich eveneens een cluster met bewoning. Het merendeel van de nederzettingen in dit gebied heeft een relatie met het Romeinse leger, hoewel ook enkele rurale nederzettingen voorkomen (zie paragraaf 3.5). De bevolking langs de Rijn woonde voornamelijk geconcentreerd in enkele grote nederzettingen in de omgeving van de forten. Het is opmerkelijk dat in de strandwallenzone aan de westzijde van het onderzoeksgebied weinig nederzettingsterreinen bekend zijn. Wel lag de Romeinse stad *Forum Hadriani* (in het huidige Voorburg) in dit gebied, alsmede twee militaire nederzettingen. Mogelijk hebben verstorende processen na de Romeinse tijd ervoor gezorgd dat van veel resten van bewoning weinig meer bewaard is gebleven. Ook is een groot deel van dit gebied na de Romeinse tijd overstoven door de duinen. Het is echter ook mogelijk dat dit gebied in de Romeinse tijd bewust vrij werd gehouden van bewoning. Een ander opmerkelijk leeg gebied zijn de oevers van de Hollandsche IJssel. Gezien het belang van deze rivier voor de scheepvaart is de afwezigheid van bewoning hier lastig te verklaren. Wellicht waren de natuurlijke omstandigheden dusdanig slecht dat bewoning niet mogelijk was. Ook het veengebied in het midden en oosten van het onderzoeksgebied was onbewoond (paragraaf 2.3).

2.7.3 Namen van de nederzettingen volgens de klassieke bronnen

De namen van de Romeinse forten langs de Rijn staan vermeld op de Peutingerkaart (fig. 2.4). Zo heette Valkenburg *Praetorium Agrippinae*, Leiden-Roomburg *Matilo(ne)*, Alphen aan den Rijn *Albaniana*, Zwammerdam *Nigrum Pullum* en Woerden *Laur(i)um*. De namen van Alphen aan den Rijn (*Albaniana*) en Katwijk worden ook vermeld in het *Itinerarium Antonini* (Cuntz 1929/1990 (Hrsg.), *Itineraria Romana*, 56). Van het fort in Bodegraven is geen naam bekend. Voor Katwijk daarentegen zijn maar liefst drie benamingen overgeleverd; namelijk *Lugdunum* (zo genoemd op de Peutingerkaart), *Lugdunum Batavorum* (zo genoemd in Ptolemaios' (Geografia II, 9.1-2) en *caput germaniarum* (eindstation van de Germaanse provincies; Cuntz 1929/1990 (Hrsg.), *Itineraria Romana*, 56; Van Es 1981, 106). De benamingen van de nederzettingen in Voorburg en Naaldwijk zijn ook bekend van de Peutingerkaart. Zo heet Voorburg *Forum Hadriani* (op de Peutingerkaart *Foro Adriani*). Ook is de naam van deze plaats bekend van een inscriptie op een sarcofaag uit Környe (Hongarije, CIL III, 4279, appendix 2), die dateert uit de periode 170-250 (Waasdorp 2006, 91). Op de in het Wateringse Veld in Den Haag aangetroffen mijlpalen wordt Voorburg *Municipium Aelium Cananefat(i)um* genoemd (zie paragraaf 4.1.1). De vermoedelijke naam van Naaldwijk is het op de Peutingerkaart vermelde *Flenio*, waarvan Brunsting aannemelijk heeft gemaakt dat deze naam gelezen moet worden als *Helinio*, genoemd naar het *Helinium*, dat even ten zuiden van Naaldwijk lag (Brunsting 1936, 289-304).

Fig. 2.4. Plaatsen in het onderzoeksgebied op de Peutingerkaart. Afbeelding: Österreichische Nationalbibliothek/Vienna Codex 324, segment 1 (uitsnede).

2.8 ADMINISTRATIEVE INDELING VAN HET GEBIED

De *civitas Cananefatium* maakte deel uit van de Romeinse provincie *Germania inferior*. De noordelijke en oostelijke grenzen van de provincie werden gevormd door de rivier de Rijn tot aan de beek de Vinxtbach in Duitsland. Hier zijn drie altaren gevonden, gewijd aan de goden van de grenzen (CIL 13, 07713, 07731, 07732). Blijkbaar vormde de Vinxtbach de grens tussen *Germania inferior* en *Germania superior* en was deze beek onderdeel van de zuidelijke grens van de provincie. Waarschijnlijk was de grote civitas Tungrorum onderdeel van de provincie *Germania inferior* (Roymans en Derks 2015, 29, met verwijzingen). In het westen vormde de Schelde de grens van de provincie, tot aan de plaats waar deze rivier uitmondde in de Noordzee (De Clercq 2009, 17; Derks 2014a, 217; Raepsaet en Raepsaet-Charlier 2014, 220).

De grenzen van de *civitas Cananefatium* zijn nergens archeologisch aangetoond, maar aangenomen kan worden dat in het noorden de Rijn de grens van de civitas vormde. Het grote veengebied in het oosten was een natuurlijke barrière tussen de Cananefaatse civitas en het meer oostelijke gelegen Nederlandse rivierengebied, dat deel uitmaakte van de civitas Batavorum. Het is echter niet duidelijk waar de civitas grens in het gebied langs de Rijn zelf lag. Wouter Vos gaat ervan uit dat de regio rond het Romeinse fort van Utrecht de grens tussen de civitates van de Cananefaten en Bataven was (Vos 2009, 28). In deze studie is de omgeving van het fort in Woerden gekozen als oostelijke grens, aangezien dit het gebied is waar de verbreding van de riviersedimenten richting het oosten begint. In het zuiden is het waarschijnlijk dat de rivieren de Hollandsche IJssel en de Lek en het grote estuarium, het *Helinium*, de begrenzingen van de civitas vormden. In het westen was de Noordzee de grens.

Nu het landschappelijke kader is geschetst en enkele algemene aspecten van (de nederzettingen in) de *civitas Cananefatium* besproken zijn, wordt in de volgende hoofdstukken gekeken naar de archeologische neerslag van de verschillende gemeenschappen in het gebied.